

OVERZICHT
VAN DE GESCHIEDENIS VAN
ROSENDAAAL EN NISPEN

door Dr B. H. STOLTE

JAARBOEK 25 DE GHULDEN ROOS (1965)

Ego Henricus huius nominis secundus gratia dei sedentis
 in huius erit iudicibus in plenitudine sua successuri in perpetuum. Officium nri patris
 in huius iudicibus in quantum possumus consulere et potest hucam inde est quod peti
 ab eorum venerabili abbas de tingerlo cartula plenitudo concribi locum i testimonium con
 sup al loco quod tingerle huius ecclesia possido in huius. Arnoldus enim quod brabantia cogno
 ar. curtile unum habere et legitime tingerlensi ecclesie affectavit. premedico
 sue et predecessore suo. postea vero predicti Arnoldi huius Arnoldus dicitur partes
 aru de nispia. et conductu ipsius ecclesie. et simili modo duas partes decimarum
 de hunderda. et conductu ipsius ecclesie quod ad ipsu puenerat. hereditario iure in pote
 timonio ei erat. parum liberi homi Goderici de breda sepe dicit tingerlensi eccle
 legitime affectavit. et post ibreui diuina inspiratione promotus eadem ecclesia
 attendit. Huius rei testes sunt. Henricus de scoen. Remigius de sumdrech. Roger
 kerimani. Wilhelmus. Vsmar. Thibaldus. Quod autem a predictis fidelibus facta est. sal
 ut iure plena cartula et sigillo nro confirmamus. et auctoritate di. et nra
 veri percipimus. Actum est hoc anno ab incarnatione dñi. m. c. l. vii. iudicacione. v.

Bisschop Hendrik van Luik bevestigt schenking van goederen o.a. in Nispin door Arnold de
 Brabander en diens zoon aan de abdij van Tongerlo, 1157. Origineel in archief der abdij,
 afmetingen 18.5 x 20 cm.

HET is moeilijk te zeggen wanneer voor de gemeente Roosendaal en Nispen de geschiedenis begint. Archeologisch is zij, evenals geheel West-Brabant, bijzonder arm aan vondsten. Steentijd en bronstijd laten voorlopig verstek gaan. De Romeinse tijd is vertegenwoordigd door één gouden munt, in 1883 gevonden in Roosendaal,¹ een aureus van keizer Augustus. Dit hoeft niet te betekenen, dat deze munt toevallig is verloren en dat Roosendaal in de eerste eeuwen van onze jaartelling geen bewoning heeft gekend. Het is niet uitgesloten, dat er ooit meer voor de dag komt en ook de voorafgaande perioden kunnen sporen hebben nagelaten. Er is nooit speciaal gezocht en verrassingen zijn altijd mogelijk.

De oudste kern van bewoning der gemeente is ongetwijfeld het dorp Nispen, voor het eerst genoemd in 1157 in een oorkonde van de abdijs Tongerlo,² waarin bisschop Hendrik van Luik de schenking bekrachtigt, door Arnulf de Brabander aan de abdijs gedaan, van een *curtile* in *Nisipa* en door Arnulf's gelijknamige zoon van tweederde van de tienden in Nispen en Zundert en het patronaatsrecht van de kerken in beide plaatsen.

Nispen had dus toen al een kerk. De naam van het dorp behoort tot een zeer oud-type, de namen op *-apa*, een suffix dat *water*, *rivier* betekent. Gysseling³ rangschikt de namen op *-apa* onder de jongprehistorische namen. Wilp in Gelderland, dat ook het suffix vertoont, komt al in de achtste eeuw voor. Oorspronkelijk is Nispen een waternaam, de naam van het riviertje dat thans de Molenbeek heet. Het is een van de vele voorbeelden van waternamen die op een daaraan gelegen nederzetting zijn overgegaan, zoals Donge-Dongen. Weynen ziet in het eerste element *nis* - een woord dat *landtong* betekende, maar al spoedig de betekenis van *waterachtig land* kreeg. Hij verklaart de naam als *watertje door een laaggelegen land*.⁴

Nispen's naam kan heel wat ouder zijn dan de oudste vermelding, het is niet onmogelijk dat hij evenals het achtste-eeuwse Wilp tot in de Karolingische tijd teruggaat en misschien nog verder.

Welke volksstam woonde toen in West-Brabant? Caesar vermeldt in het riviergebied en de streken ten zuiden daarvan de Menapii, die hij Kelten noemt.⁵ Honderd jaar later blijken zij vervangen te zijn door de Germaanse Texuandri. Deze naam schijnt een verzamelnaam te zijn geweest

voor verschillende kleine stammen,⁸ van welke ik de Frisiavones in West-Brabant heb getracht te localiseren.⁷

Misschien is er in de gemeente een toponiem dat nog wat vroeger wordt genoemd dan Nispen, het veen van Doorlecht, dat op de grens van Gastel en Roosendaal was gelegen. Helaas staat de echtheid van de oorkonde, waarin het voorkomt, niet vast,⁸ maar het is toch wel merkwaardig, dat de naam nog in een oude, twaalfde-eeuwse vorm voorkomt: Thurlichterverenne.

Van Roosendaal is in de twaalfde eeuw nog geen sprake. Het komt pas te voorschijn in 1268. Uit een oorkonde van de abdij Tongerlo,⁹ gedateerd 5 november, blijkt dat de bewoners van Calssdunc, Hulsdunc en Lancdunc negen bunder schenken aan de kapel „in loco dicto *Rosendale*.” Die kapel was nog maar kort voltooid, want in 1266 hadden de bewoners van deze donken om een kapel gevraagd,¹⁰ omdat zij te ver van de parochiekerk in Nispen afwoonden en vooral in de winter de wegen door wateroverlast onbegaanbaar waren; bovendien waren de wegen niet veilig.

De drie donken waren blijkbaar voldoende bevolkt om een eigen kerk te kunnen stichten en onderhouden. Dat wijst er op, dat er al heel wat land in cultuur was gebracht als akker- en weidegrond. Bovendien was de turf-winning in de uitgestrekte moeren een belangrijke bron van inkomsten. Merkwaardig is, dat bij de exploitatie van de venen zo veel Vlamingen en Vlaams kapitaal waren betrokken. Misschien heeft de komst van de Vlaamse geslachten Van Gaveren van Liedekerke en Van Wesemael als heren van Breda en Bergen-op-Zoom na het uitsterven van de dynastie van Breda in 1287 daartoe de stoot gegeven.

Roosendaal en Nispen maakten namelijk deel uit van de heerlijkheid Breda, die voor de deling van 1287 vrijwel geheel West-Brabant omvatte. In 1268 stierf het huis Breda in mannelijke lijn uit met de dood van Hendrik V van Breda en Schoten. Hij werd opgevolgd door zijn zuster Isabella en haar man Arnold van Leuven, maar deze stierf in 1287 kinderloos. Daarna werd de heerlijkheid verdeeld onder de zonen van Sophia en Beatrijs van Breda, zusters van Godfried III van Breda (1216/17-1227).¹¹ Bij de verdeling kwam Roosendaal bij Breda. Het bleef sindsdien deel uitmaken van de Baronie.

Roosendaal is een nieuwe naam voor een heerlijkheid, die in de tweede helft van de dertiende eeuw groeit uit een aantal onderling zeer verschillende elementen.¹² De naam is afkomstig uit de religieus-

hoofse sfeer dier dagen en betekent „Dal der rozen”. De betekenis „rietdal” is veel minder aannemelijk, daar dit op een ouderdom der nederzetting zou wijzen, die gezien de beschikbare gegevens niet waarschijnlijk is te noemen. De oudere benaming van het complex was Haviksdonk, die na het begin van de veertiende eeuw verdwijnt.¹³ Waarom de naam Roosendaal is gekozen, is niet zeker, maar mogelijk is er enig verband met het klooster Roosendaal bij Mechelen, een stichting van de familie Berthout van Mechelen, waarvan een telg, Sophia Berthout, de echtgenote was van de laatste heer van Breda uit de dynastie Breda-Schoten, Hendrik V.

De in 1266-68 gestichte kerk was nog geen echte zelfstandige parochie-kerk, maar bleef afhankelijk van de moederkerk Nispen. Oorspronkelijk hadden beide kerken ook dezelfde patrones: de H. Maagd, die ook patrones was en is van de abdij Tongerlo. Wanneer precies St. Jan de Doper patroon van Roosendaal is geworden, is niet te zeggen. Nog in 1520 noemt het beneficiën-register van de abdij Tongerlo de kerk van Roosendaal een kapel van O. L. Vrouw.¹⁴ Dat hoeft geen bewijs te zijn dat toen de H. Maagd nog patrones van de kerk was; het kan zijn, dat in het archief der abdij uit sleur de oude benaming van de kapel was aangehouden. Het oudste zegel der Roosendaalse schepenen vertoont al Sint Jan-Baptist. Volgens Smit¹⁵ kan dit zegel nog teruggaan tot de tweede helft van de veertiende eeuw, zodat men zou moeten aannemen dat St. Jan toen al patroonheilige van kerk en gemeente was. De oudste klok in de toren noemt hem uitdrukkelijk als patroon der gemeente: „Nomen meum est *Johannes Baptista patronus municipii de Rozendale* anno 1635 Antoine Coubillot me fecit.” Dat hij toen ook patroon der kerk was, staat uitdrukkelijk in het Registrum pro Reverendo Domino Pastore de Roosendaal, waar in een Elucidatio Status Ecclesiae et Pastoratus de Rosendael een opsomming van de beneficiën en altaren der kerk wordt gegeven; daarin staat: „Altare S. Joannis Baptistae, *huius Ecclesiae patronus*. Deze Elucidatio is van 1606.¹⁶ Evenmin als het tijdstip, waarop de patroonswisseling plaats had, is de reden waarom dit gebeurde bekend en waarom juist St. Jan Baptist werd gekozen.

Hoe de oudste kerk er heeft uitgezien, weten wij niet. Van de middeleeuwse kerk staat alleen de toren nog overeind. Eigenlijk zijn het twee torens in één. Op een bepaald moment heeft men om een bestaande toren een tweede gemetseld en die hoger opgetrokken. De oudste, de binnenste, is zeker niet ouder dan de tweede helft van de veertiende

eeuw en was een heel bescheiden dorpstoren. In 1510 werd de parochie zelfstandig.¹⁷

Men moet zich van het oudste Roosendaal geen overdreven voorstelling maken. De plaats lag niet ongunstig; verschillende oude wegen kruisten elkaar in of bij het dorp.¹⁸ Van Oost naar West liep de weg van Breda naar Bergen-op-Zoom over Roosendaal. Het zeer oude Nispen moet ook zijn verbinding naar Noord en Zuid hebben gehad, die noordwaarts in Roosendaal uitkwam. Verder naar het Noorden vormde het veer Oudenbosch-Dordt de verbinding met Holland sinds de St. Elisabethsvloed van 1421. Bij deze landwegen is later de scheepvaart gekomen, maar die is niet primair geweest. Pas in 1451 is de Vliet bevaarbaar gemaakt. De turfwinning, waaraan Roosendaal in de vijftiende en de zestiende eeuw zijn welvaart dankte, kon pas goed op gang komen in de uitgestrekte moergronden ten Zuiden van het dorp, toen de Oude Turfvaart werd gegraven in 1449 krachtens contract van de eigenaar der moeren, de abt van Tongerlo, met drie Antwerpse kooplieden, Claes van Drille, Godewaart Sanders en Hendrik de Cock.¹⁹ Door al deze verbindingen kon Roosendaal markt en verzorgings-centrum worden voor de agrarische bevolking in de wijde omgeving. Toch is het nooit tot een echte oude stad uitgegroeid. Misschien heeft de nabijheid van de oude steden Breda en Bergen-op-Zoom remmend gewerkt. Misschien ook ontbrak het de plaats aan een echt middelpunt en woonde de bevolking nog lang in meerderheid in de oorspronkelijke donken Kalfsdonk, Langdonk en Hulsdonk. Een regelmatig ter plaatse residerende heer zoals Breda en Bergen heeft Roosendaal nooit gekend.

Markt voor de omgeving was Roosendaal al vroeg. Nog altijd is Maandag de marktdag van de stad. Engelbrecht II van Nassau, heer van Breda, gaf bij privilege van 20 september 1502 aan de Vrijheid Roosendaal het recht om de wekelijkse Woensdagse markt naar Maandag te verplaatsen. Het privilege van die Woensdagse markt was nog veel ouder; het was verleend door Engelbrecht I, die van 1380 tot 1442 leefde. In 1566 achtten Schout en Schepenen het noodzakelijke vanwege de grote drukte op de markt nauwkeurig te omschrijven, waar de verschillende kramen moesten staan.²⁰

Met dit jaartal 1566 naderen wij de Tachtig-jarige oorlog, die voor

Roosendaal zo noodlottig zou worden. Brabant werd oorlogsterrein, vooral in de periode voor het Twaalf-jarig Bestand: de strijd om Antwerpen, om Breda en Bergen-op-Zoom. In 1572 gingen kerk en raadhuis en 105 huizen in vlammen op. Dr. Derikx meende,²¹ dat muitende Spaanse en Franse soldaten de schuldigen waren, die na de inname van Zierikzee hier de brand op hun terugtocht zouden hebben gesticht. De Beer heeft aannemelijk gemaakt dat het integendeel de troepen der opstandige gewesten zijn geweest, die deze ramp veroorzaakten.²² Terecht beroept hij zich op de brieven van koning Philips II en van Willem van Oranje. De Roosendalers hadden zich namelijk tot de landsheer Philips II gewend, de hertog van Brabant, met het verzoek bijzondere belastingen te mogen heffen om de schade te herstellen. Op 26 augustus 1575 wordt hun die toestemming verleend en in zijn antwoord spreekt de Spaanse koning van *nos ennemis et rebelles*, die de schade hadden aangericht. Aan Willem van Oranje als heer van Breda en Roosendaal had men intussen verzocht om allen, die Roosendaal omwille van de veiligheid hadden verlaten, te verplichten mede in de kosten tot herstel bij te dragen. De Prins antwoordde op 22 april 1578 en sprak toen van het *volcke van oorloghe* als de boosdoeners. Hij hield zich dus op de vlakke. In 1583 werd de plaats opnieuw gebrandschat, nu door de muitende Franse troepen van de hertog van Anjou, in 1590 ging de inmiddels herbouwde kerk weer in vlammen op; de brand was gesticht door Spaanse soldaten. Wederom hersteld werd de kerk nog eens door brand geteisterd in 1600. Daarna werd zij slechts gedeeltelijk herbouwd. Het schip bleef een ruïne, alleen dwarspand en koor werden weer in goede staat gebracht. Zo staat de kerk afgebeeld in het reeds genoemde Registrum. Het tekeningetje is misschien van de hand van Pastoor Callebout, herder van de parochie van 1688 tot 1719, die vrijwel het hele Registrum heeft geschreven. Ook op de oude tekeningen en gravures, die van Roosendaal zijn bewaard, ziet men de kerk zo, het duidelijkst op de gravure van Abr. Santvoort (midden 17e eeuw). Nog eenmaal heeft men aan volledige herbouw van de kerk gedacht. In het Gemeentearchief berusten bestekken en tekeningen van restauratieplannen uit 1790-1793. Een van die tekeningen geeft ons het nauwkeurigste beeld van de oude middeleeuwse kerk, dat bewaard is gebleven.²³

Niet alleen van de oorlogshandelingen had Roosendaal te lijden. Ook van de gevolgen der oorlogen, pest en andere besmettelijke ziekten, kreeg het ruimschoots zijn deel. De pest woedde er mogelijk in 1603/4,

zeker in 1622 en 1625. Goyarts²⁴ schrijft de epidemie van 1622 toe aan het verblijf der Staatse troepen in de omgeving bij het beleg van Steenberg in 1622. Hij heeft berekend, dat in 1625 ongeveer een vierde van de bevolking aan deze ziekte bezweek en dat de pest naast brand en oorlogsgeweld de ontwikkeling van Roosendaal heeft geremd. De schatting van het aantal inwoners op 4000 in 1583/84 acht hij te hoog. Deze is afkomstig van Alonso Vasquez, een Spaanse kapitein uit het leger van Alexander Farnese, hertog van Parma en veldheer van Philips II, die in zijn *Diario* ook Roosendaal beschrijft. Hij noemt het: „een open plaats van meer dan 4000 inwoners en een van de beste en rijkste van Brabant.”²⁵ Goyarts betekent het aantal inwoners van Roosendaal in 1628 op $\pm$ 1200 en daarom acht hij Vasquez' schatting voor 1583 te hoog. Toch kan die wel ongeveer juist zijn geweest. Wij horen immers in de tussenliggende jaren van grote rampen, die de plaats treffen als gevolg van de oorlog, die vele mensen doen wegtrekken, en door de pest, die er herhaaldelijk woedt. Van Klundert wordt herhaald, dat het aantal inwoners van 1800 tot 500 daalde. Hooft schrijft in zijn *Nederlandse Historiën*, dat hele dorpen verlaten werden en dat wolven zich in de woningen nestelden. Het kan dus ook voor het niet door muren of vestingwerken verdedigde Roosendaal waar zijn, dat de bevolking meer dan gehalveerd werd. Dat inderdaad in deze rampzalige tijden wolven een plaag werden, blijkt uit de maatregelen die er tegen werden genomen en de premies die voor het doden van wolven werden uitgelooft. Een lichtpunt in die donkere dagen en een nieuw bewijs van de betekenis van Roosendaal als markt voor de omgeving is het octrooi van het rampjaar 1572, waarbij aan Roosendaal werd vergund een paardenmarkt te houden op 20 september en volgende dagen, die later werd verplaatst naar 6 maart.

Een rustpauze verschaftte het Twaalfjarig Bestand 1609-1621. In die periode is Roosendaal een ogenblik het middelpunt geweest van druk diplomatiek verkeer. Hier zijn tussen de aartshertogen Albrecht en Isabella en de Staten Generaal onderhandelingen gevoerd over een definitieve vrede, die mislukten door de houding van de Spaanse koning Philips III. Waren de onderhandelingen geslaagd, dan was het verloop der grenzen van de Republiek der Nederlanden heel anders geweest en een vrij wat kleiner gebied zou binnen die grenzen hebben gelegen van uiteindelijk bij de vrede van Munster in 1648 werd bepaald.

Tijdens het Bestand was de oudste zoon van Willem van Oranje, de in Spanje katholiek opgevoede Philips Willem, heer van Breda en Roosendaal. Hij heeft zich de belangen van zijn onderdanen aange trokken, zoals blijkt uit de oprichting van een nieuw schuttersgilde, het cloveniers- of colveniers-gilde, waarvoor Philips Willem op 1 juli 1611 octrooi verleende. De schuttersgilden in het Brabant van deze tijd waren niet alleen bedoeld om de weerbaarheid te verhogen en de onveiligheid te bestrijden, maar ook om de saamhorigheid te versterken en de leden te binden aan het oude geloof; de gildebroeders waren immers verplicht aan allerlei godsdienstige plechtigheden deel te nemen, zoals de viering van het patroonsfeest.²⁶

De vrede van 1648 bracht Roosendaal voorgoed met wat nu Noord-Brabant is als het wingewest Staats-Brabant, Generaliteitsland, onder de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hiermede begon de langdurige periode van onderdrukking, waaraan pas de Bataafse Republiek in de Franse tijd een eind zou maken. Die ligging in het Generaliteitsland heeft Roosendaal waarschijnlijk geen goed gedaan. Wel bleef de turfnering bestaan, maar de rol van enige betekenis in de scheepvaart, die Roosendaal in de zestiende had kunnen spelen - herhaaldelijk leest men van de talrijke schepen, die hier hun thuishaven hadden - is voorbij. Dat die scheepvaart werkelijk van belang is geweest blijkt uit het feit dat Roosendaal enige mannen van betekenis op dit gebied heeft voortgebracht in de leden van de familie Loncke, van wie Hendrik Cornelisz Loncke de meeste roem heeft verworven. Met Piet Hein is hij de veroveraar van de Zilvervloot in de baai van Matanzas in 1628.²⁷

Voor Roosendaal's belangrijkste monument, de oude St. Jan, was de vrede een ramp. De kerk moest immers zoals overal elders aan de Hervormden worden afgestaan. Aangezien deze nooit een grote gemeente hebben gevormd, was de kerk veel te groot voor hen en was behoorlijk onderhoud een onmogelijkheid. Het gebouw verviel meer en meer. Wel hebben de Katholieken nog kort voor 1800 getracht hun St. Jan terug te krijgen, maar dat is niet gelukt en zo werd de kerk in 1807 afgebroken.

Door de vrede van Munster, die het oude hertogdom Brabant in tweeën scheurde, werd Noord-Brabant grensland en zo werd het mede geteis-

ters door de oorlogen, die de Republiek voerde. Roosendaal, dat een open dorp was en bleef,²⁸ was altijd kwetsbaar. Vooral in de Oostenrijkse Successieoorlog had de plaats veel te lijden van requisities en inkwartieringen toen de Franse troepen in 1747 Bergen-op-Zoom belegerden en innamen.²⁹ Maar ook als de oorlog verder weg bleef, liet hij zijn gevolgen voelen. In de Negenjarige Oorlog (1688-1697) was België het slagveld en het lijkt niet onmogelijk, dat de „sware siecten”, waarvan Roosendaal had te lijden en waaraan o.a. de predikant Hermannus van Essen stierf, hieraan zijn te wijten.

Veel gegevens voor Roosendaal's geschiedenis hebben wij tussen 1648 en 1800 niet. Er is blijkbaar niet veel opwindends gebeurd. De Katholieken moesten alle ambten opgeven, die immers alleen bekleed mochten worden door de belijders van de „ware religie”, zoals men dat in die tijd uitdrukte, d.i. door de Hervormden. Geen wonder, dat men veel dezelfde namen terugvindt, zoals de naam Swaens in de tweede helft van de zeventiende eeuw.³⁰ De bevolking groeide langzaam. Cijfers hebben wij van 1760-1765 in de hoofdgeld-lijsten.³¹ De bevolking steeg in die jaren van 4355 tot 4615, niet direct een spectaculaire groei. Bij de eerste volkstelling in 1810 blijkt het inwonertal te zijn gestegen tot 4866. Hieruit volgt dat de groei in de Franse tijd wel zeer gering was, slechts zeven per jaar! De Franse tijd is geen onverdeeld gunstige tijd geweest.³² Voor de Generaliteitslanden was het wel een periode, die grote veranderingen bracht. Niet langer was het Zuiden wingewest; deze streken werden deel van de Republiek en van het koninkrijk op gelijke voet met de andere provincies. De Katholieken genoten godsdienstvrijheid en kwamen weer in het bezit van de meeste kerken. In Roosendaal kregen zij, nadat de kerk in 1807 was gesloopt, althans het terrein, waar die had gestaan, terug in 1809.³³ De Protestanten bouwden toen een eigen kerk aan de Bloemmarkt in 1810.³⁴ De nieuwe katholieke kerk kwam pas 1839 gereed, al waren al in 1809 de eerste plannen tot herbouw gemaakt. De onrust in de Franse tijd is daar zeker mede debet aan geweest. Achtereenvolgens maakte Brabant deel uit van de Bataafse Republiek, het koninkrijk Holland en het Franse keizerrijk.

De eerste tijd van het koninkrijk der Nederlanden bracht evenmin economische opbloei en bovendien verstoorde de Belgische Opstand in 1830 en de daarop volgende langdurige status-quo-periode tot 1839

de rust opnieuw.³⁵ Er zijn wel pogingen tot stimulering van de economie ondernomen. Zo werd de Vliet in 1792 en 1823 verbeterd. Onder koning Lodewijk Napoleon beleefde Roosendaal - met Tilburg en Oosterhout -, nog een groots ogenblik. Het werd tot stad verheven op 3 mei 1809.³⁶ Deze status was overigens niet van lange duur: in 1815 reeds behoorde Roosendaal niet meer tot de steden van Noord-Brabant.

De groei van de bevolking bleef voorlopig traag.³⁷ Na de afscheiding van België werd Noord-Brabant ernstig getroffen door de aardappelziekte in 1845 en de mislukking van de rogge-oogst in 1846. Het grote aantal armen tussen 1840 en 1860 bewijst de nood die overal heerste en van die nood kreeg ook Roosendaal zijn part.³⁸ In het reeds geciteerde Registrum in het parochieel archief van de St. Jan vindt men aantekeningen omtrent het aantal parochianen met tussenpozen van ongeveer vijf jaren vanaf 1845 tot 1919. Het bevolkingscijfer zal niet veel groter zijn geweest, daar de niet-katholieken lange tijd niet talrijk waren. Uit die cijfers blijkt dat de bevolking zelf daalde na 1850 en in 1855 haar dieptepunt vond met 4553 parochianen.³⁹ Behalve de economische toestand zullen ook de cholera-epidemieën in deze tijd - met topjaren 1848/9 en 1866 - tot deze achteruitgang hebben bijgedragen.

De tweede helft van de negentiende eeuw brengt weer langzame groei en verbetering. Zeer belangrijk voor de ontwikkeling van Roosendaal was ongetwijfeld de ingebruikneming van de spoorweg van Antwerpen over onze stad naar Moerdijk en de zijtak naar Breda in 1854 en de aansluiting met Bergen-op-Zoom in 1863. De plaats profiteerde van de gunstige ligging met verbinding in alle richtingen. Het grensstation Roosendaal met zijn douane-kantoor deed expeditie-bedrijven ontstaan. Met de komst van nieuwe industriën steeg de werkgelegenheid en nam ook de bevolking toe. Voordien telde Roosendaal wel veel bedrijven, maar groot waren die niet. Een overzicht uit 1810 bezitten wij in de „Staat van fabrieken en trafieken in de Noordbrabantse steden.”⁴⁰ Roosendaal had toen 20 bierbrouwerijen, 2 goud- en zilversmeden, 3 hoedenfabrieken, 2 kantfabrieken, 3 kousenfabrieken, 7 leerlooierijen, 3 lijnstokerijen, 2 oliemolens, 1 watermolen. Bij een bevolking van $\pm$ 4800 zielen in 1810 kunnen dat geen grote bedrijven zijn geweest. Dit lijkt typerend voor de plaats, zoals het ontbreken van grootgrondbezit en het overheersen van betrekkelijke kleine boerenbedrijven het

gebied rond Roosendaal karakteriseert. De bevolking stijgt dan ook niet snel na 1860. Het duurde nog tot $\pm$ 1900 eer het getal van 10.000 inwoners werd behaald. Vergeleken daarmee is de groei na 1900 stormachtig te noemen: in 60 jaar werd de bevolking verviervoudigd.

Onder de nieuwe industrieën, die meer welvaart in West-Brabant brachten, is de suiker-industrie wel zeer belangrijk geweest.⁴¹ Was Roosendaal oorspronkelijk een centrum van een nagenoeg zuiver agrarisch gebied, in de twintigste eeuw ging dit karakter vrijwel verloren en kreeg de industrie de overhand.

Grote dagen beleefde Roosendaal in de eerste Wereldoorlog. In het najaar van 1914, toen de Duitse legers de vesting Antwerpen naderden, kwam een reusachtige stroom vluchtelingen ons land binnen. Roosendaal was een van de voornaamste punten van waar de organisatie uitging om de massa's op te vangen en onder te brengen.⁴² Wel vloeide na de val van Antwerpen een groot deel van de vluchtelingen terug, maar in het voorjaar van 1915 waren er in Roosendaal nog meer dan 3000.

Materiële schade leed Roosendaal in de eerste Wereldoorlog niet. Des te meer was dat het geval in de Tweede, zowel in de meidagen van 1940 als bij de bevrijding in 1944. De aangerichte schade bood de ongezochte gelegenheid iets meer overzichtelijkheid te brengen in het Roosendaal van voor 1940 door middel van doorbraken. Na de oorlog heeft Roosendaal een heel ander gezicht gekregen. Geheel nieuwe woonwijken zijn in oost en west verreezen en in zuid is er een in aanbouw. Talrijke nieuwe grote industrieën hebben zich hier gevestigd. Al is het karakter van de stad sterk veranderd, een middelpunt en verzorgingscentrum van de streek is Roosendaal gebleven.

- 1 J. S. Boersma, De Romeinse muntvondsten in de provincie Noord-Brabant, Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 50, 1963, p. 55 van de overdruk.
- 2 M. A. Erens, De oorkonden der abdij Tongerlo, Tongerlo, 1948, no. 9, p. 14-16. Origineel.
- 3 M. G. Gysseling, Het chronologisch probleem bij de jong-prehistorische en vroeg-middeleeuwse nederzettingenamen, Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam, 41, 1965, p. 90-97.
- 4 A. Weynen, De plaatsnaam „Nispen”, Jb. De Ghulden Roos 2, 1942, p. 61-63.
M. Gysseling, (Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226), Brussel 1960, s.v. Nispen) brengt *nis*— in verband met gotisch *ga-nisan* „genezen” en geeft als betekenis van Nispen: „het heilkrachtige water”.
- 5 Bellum Gallicum II, 4; IV, 4.
- 6 Plinius, Naturalis Historia IV, 106. „Texuandri pluribus nominibus”.
- 7 B. H. Stolte, De oudste bewoners van West-Brabant, Jb. De Ghulden Roos 18, 1958, p. 24-28.
- 8 H. G. A. Obreen, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, 2e dr., no. 115, p. 58.
- 9 Erens, a.w., no. 211, p. 279-280.
- 10 Erens, a.w., no. 206, p. 274-275, van 9 Juni 1266.
- 11 P. C. Boeren, De eerste dynastie van Breda (ca. 1100-1281), Jb. De Oranjeboom 17, 1964, p. 129.
- 12 P. C. Boeren, Van Havixdonk tot Roosendaal, Jb. De Ghulden Roos, 25, 1965, p. 65-94.
- 13 B. H. Stolte, De naam „Roosendaal”, Jb. De Ghulden Roos 25, 1965, p. 61-64; voor de ontwikkeling van Havixdonk tot Roosendaal zie men het in noot 12 genoemde artikel van dr. Boeren.
- 14 M. A. Erens, Roosendaal eene parochie in 1510, Jb. De Ghulden Roos 1, 1941, p. 60-68.
- 15 J. P. W. A. Smit, De zegels en het wapen van Roosendaal, Jb. De Ghulden Roos 3, 1943, p. 90-98.
- 16 Registrum p. 72, in het archief der parochie. Het is dus niet juist, zoals Smit meende (a.w., p. 93), dat de oude parochiekerk die in 1648 aan de Hervormden kwam, aan de H. Maagd was gewijd en dat het feit, dat de russen 1834 en 1839 gebouwde kerk St. Jan tot patroon heeft, hoogstens het vermoeden wekt, dat zulks ook met de schuurkerk het geval was.
- 17 Zie artikel van Erens, in noot 14 genoemd.
- 18 C. J. F. Sloomans, Oude, belangrijke wegen bij Roosendaal, Jb. De Ghulden Roos 1, 1941, p. 54-59.
- 19 Br. Albertinus, Roosendaal en de Turf, Jb. De Ghulden Roos 15, 1955, p. 67-78. Zie over de turfhandel ook: Het Monopolie van Roosendaal, De Turfhandel, Sprokkelingen I p. 94-108 (anoniem).
- 20 A. Jans, De Roosendaalsche markt in de 16e eeuw, Jb. De Ghulden Roos 2, 1942, p. 56-64.
- 21 E. J. Derikx, De oudste Kerken van Roosendaal, Sprokkelingen I p. 60-93, vooral p. 65 en 66.
- 22 A. C. de Beer, De schuldvraag bij de brand van 1572 te Roosendaal, Jb. De Ghulden Roos 20, 1960, p. 45-48.
- 23 B. H. Stolte, Plannen tot restauratie der middeleeuwse kerk van St. Jan te Roosendaal in 1790-1793, Jb. De Ghulden Roos 21, 1961, p. 115-123. Voor Roosendaal in de 16e en 17e eeuw zie men:
R. van Hasselt, De topografie van Roosendaal in de 16/17 eeuw, Jb. De Ghulden Roos 14, 1954, p. 34-44.
- 24 C. B. Goyarts, De pest te Roosendaal, Jb. De Ghulden Roos 18, 1958, p. 29-36. Over de pest zie ook: L. Hopmans, „Ordonnantie vande peste gemaeckt bij Schouter, Schepen ende Regeerders deser vrijheijt Rosendaal opten 12 Meye 1636”, Jb. De Ghulden Roos 11, 1951, p. 41-44.
- 25 S. A. Vosters, Een Spaanse soldaat over Roosendaal en Wouw, Jb. De Ghulden Roos 20, 1960, p. 97-108.
- 26 C. Sloomans, Muurankers en Schuttersgilden, Jb. De Ghulden Roosen 22, 1962, p. 125-134. Octrooi van het nieuwe gilde Boek De Roos p. 443-446, Gem. Archief Roosendaal.
- 27 Br. Albertinus, De Familie Loncke of het Heimwee naar de zee, Jb. De Ghulden Roos 13, 1953, p. 48-63.

- ²⁸ De enige versterking, die Roosendaal ooit heeft gehad, is te zien op een tekening van Le Poivre in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (vervaardigd tussen 1558 en 1610), gepubliceerd door *R. van Hasselt* in het in noot 25 genoemde artikel. Afbeelding van de tekening tegenover p. 96.
- ²⁹ *A. C. de Beer*, Hoe was de toestand van Roosendaal tijdens het beleg van Bergen op Zoom, *Jb. De Ghulden Roos* 16, 1956, p. 78-81.
- , De invloeden van de oostenrijkse successieoorlog op de vrijheid Roosendaal van de inneming van Bergen op Zoom tot de vrede van Aken 16 Sept. 1747-18 Oct. 1748, *Jb. De Ghulden Roos* 18, 1958, p. 37-43.
- ³⁰ *B. H. Stolte*, Kerkzilver in Roosendaal, *Jb. De Ghulden Roos* 22, 1962, p. 135-143.
- ³¹ *J. G. L. Theunisse*, Enige bevolkingscijfers van Roosendaal in de 18e eeuw, *Jb. De Ghulden Roos* 20, 1960, p. 93-96.
- ³² Over het begin van de Franse tijd zie men: *L. Hopmans*, De Fransen in Roosendaal, 1793, *Jb. De Ghulden Roos* 6, 1946, p. 49-56; *A. R. M. Mommers*, Het planten van de vrijheidsboom in Roosendaal in 1795, *ibid.*, p. 57-64.
- ³³ *E. J. Derikx*, Bij het eeuwfeest der St. Janskerk te Roosendaal I (1939), *Sprokkelingen V*.
- ³⁴ *H. R. Elzenga*, Het kerkgebouw der Hervormde Gemeente te Roosendaal, *Jb. De Ghulden Roos* 20, 1960, p. 109-113.
- ³⁵ Over Roosendaal tijdens de Belgische Opstand zie: *R. van Hasselt*, Roosendaal als legerplaats gedurende de Belgische Omwenteling 1830-1832, *Jb. De Ghulden Roos* 21, 1961, p. 17-27.
- ³⁶ *A. R. M. Mommers*, Verlening van Stadsrechten aan Roosendaal in 1809, *Jb. De Ghulden Roos* 17, 1957, p. 97-109.
- ³⁷ Cijfers hieromtrent vindt men in: *C. W. van den Broek*, Van gehucht tot stad. Hoe Roosendaal groeide, *Jb. De Ghulden Roos* 12, 1952, p. 70-79.
- ³⁸ *R. A. de Moor*, De ondersteuning van de armen te Roosendaal door hun meer gegoede medeburgers in de nood der jaren 1840 tot 1860, *Jb. De Ghulden Roos* 17, 1957, p. 110-121. Zie ook *A. J. G. Buysen*, De armenzorg in Roosendaal en Nispen in het verleden, *Jb. De Ghulden Roos* 21, 1961, p. 81-91.
- ³⁹ Men vindt de cijfers op p. 230 van het Registrum. Voor het inwonertal der gemeente moet men er de bevolking van Nispen bijtellen.
- ⁴⁰ Zie artikel van *Mommers*, aangehaald in noot 36, p. 108-109.
- ⁴¹ *A. Rijpers*, Het ontstaan en de ontwikkeling van de beetwortelsuikerindustrie in Z. W. Nederland (1858-1920), *Jb. De Ghulden Roos* 22, 1962, p. 67-96.
- ⁴² *R. van Hasselt*, Belgische vluchtelingen in Roosendaal, 4 oktober-15 november 1914, *Jb. De Ghulden Roos* 24, 1964, p. 101-112.